

Uttalanden om tillvägagångssättet vid visitation och urinprovstagning

I ett beslut den 17 februari 2000 anförde JO Pennlöv följande.

Anmälan

AA har anfört följande. Vid en urinprovstagning på Kriminalvårdsanstalten Färingsö blev hon av kriminalvårdaren BB ombedd att avlägsna sin tampong innan ett urinprov skulle tas. AA kände sig illa till mods och frågade om hon skulle ta ut tampongen ”här och nu”. BB upprepade att hon skulle göra det. AA tog ut tampongen vilket ledde till att hon blödde ner golvet. När hon frågade vad hon skulle göra med skyddet ombads hon slänga det i en soptunna. AA undrar varför hon blev ombedd att avlägsna menstruationsskyddet trots att hon kunde lämna urinprov utan att göra det. AA har uppfattat det som att syftet var att förnedra henne. Hon har vidare ifrågasatt om det är tillåtet att be en intagen avlägsna en tampong, som hon menar utgör en undersökning av kroppens hålligheter, under en visitation och urinprovstagning.

Utredning

Efter remiss har Kriminalvårdsmyndigheten Stockholm Centrum, genom kriminalvårdschefen CC, yttrat sig över anmälan. Till myndighetens yttrande har fogats en promemoria upprättad av kriminalvårdaren BB.

BB har anfört bl.a. följande.

Den 3 februari 1999 blev jag ombedd att utföra en urinprovstagning på AA då hon återkom från en utevistelse. Vid denna tidpunkt praktiserade DD, vårdare från Danmark hos oss och arbetade tillsammans med mig. När vi (jag, AA och DD) kom in i urinprovsummet bad jag AA ta av sig sina kläder för att utföra en kroppsvisitation i samband med urinprovstagningen. Då AA skulle ta av sig sina trosor sade hon att hon hade mens och hade både trosskydd och tampong. Jag bad henne avlägsna båda menstruationsskydden (både trosskydd och tampong) före hon skulle avlämna urinprovet. Då jag lagt bäckenet i toaletten bad jag henne slänga tampongen i papperskorgen bredvid toaletten. I samband med att AA drog ut sin tampong hamnade lite blod på golvet. Jag frågade henne om jag skulle torka upp blodet före hon skulle kissa men AA sa nej. AA tyckte det var mycket äckligt med blodet på golvet och kommenterade detta flera gånger. Hon frågade oss även hur vi kunde stå ut med detta arbete när vi fick stå ut med sådana äckliga saker. AA tog sen

på sig sina kläder och återvände till sin arbetsplats. Vid denna urinprovstagning uttryckte ej AA att hon kände sig kränkt och förnedrad.

För att kunna avgöra denna fråga måste jag förklara de urinprov rutiner vi har på anstalten. Färingsö är en kvinnoanstalt med en mycket hög andel narkotikamissbrukare vilket gör att urinprovstagningar är en vanligt förekommande arbetsuppgift. Det förekommer ofta narkotika i anstalten vilket även medför manipulerade urinprov. För att förebygga dessa manipulationer och höja tillförlitligheten av proverna har anstalten försökt utarbeta särskilda rutiner gällande urinprovstagningar. Då en intagne uppmanas att lämna urinprov utförs provtagningen i speciella rum. Den intagne får ta av sig alla kläder genom att en kroppsvisitation utförs i samband med provtagningen. Vid provtagningen närvarar två kvinnliga vårdare. I toaletten ligger ett bäcken som den intagne kissar i. Den intagne får sätta sig på toaletten naken och hålla händerna synliga i knät och kissa med öppen dörr framför vårdarna. Då den intagne har menstruation får hon avlägsna eventuella menstruationsskydd, binda och trosskydd, för att kunna genomföra kroppsvisitation samt tampong för att minska risken av manipulerade urinprov. Då den intagne kissat tar vårdaren ur bäcken ur toaletten och håller urinen i speciella provrör. Ovanstående rutiner är ej skriftliga utan endast vad man muntligen lär sig vid introduktionen på anstalten.

Varför skall tampongen avlägsnas kan man fråga sig då den intagne ändå kan kissa och avlämna urinprov? Svaret är att för att minimera risken för manipulation och höja tillförlitligheten av urinprovet. På många olika sätt kan ett urinprov manipuleras genom tampong, bl.a. kan tampongen eller tråden från tampongen prepareras så att urinen neutraliseras. Den intagne kan även säga att hon måste lägga tillräta tampongens tråd för att den inte skall bli blöt av urin och har då något preparat på fingret. Om urinstrålen träffar fingret blir resultatet att urinen neutraliseras. Det kan även vara så att den intagne inte har någon tampong men säger att hon har det. När hon då skall rätta till "tampongsnöret" så förstör hon istället skyddet för den behållare med negativt urin hon har uppstoppat i slidan. Att ha negativt urin eller utspätt urin i en behållare i slidan är vanligt förekommande bland manipulerade urinprov.

För närvarande håller rutiner angående urinprovstagningar att kvalitetssäkras på anstalten. Denna kvalitetssäkring kommer bl.a. resultera i skriftliga anpassade rutiner och strategier för anstalten genom att det i dagsläget saknas sådana. De allmänna råd och föreskrifter som Kriminalvårdsstyrelsen utfärdat angående urinprovstagningar är ej utarbetade för kvinnor. Kriminalvården saknar skriftliga urinprovstagningsrutiner som är anpassade för kvinnor. I höstas genomgick jag även steg ett (sju veckor) av kriminalvårdens vårdutbildning i Norrköping. Där berörde man heller aldrig denna problematik vad gäller kvinnor.

Jag är mycket väl medveten om att urinprovstagningar är en mycket integritetskränkande handling och att både rutiner och förhållningssätt är oerhört viktiga. Jag själv tycker att jag har ett bra förhållningssätt gentemot de intagna och försöker att arbeta på ett sätt som skapar minsta möjliga lidande. Jag är ledsen ifall AA kände sig kränkt av händelsen men mitt agerande har inte på något sätt varit avsett att kränka, nedvärdera eller förnedra henne. Anledningen till att jag bad AA avlägsna sin tampong var ej heller att undersöka kroppens ihållighet utan endast att minska risken för manipulation av urinprovet.

I remissvaret har CC anfört följande.

AA har i anmälan till Justitieombudsmannen ifrågasatt kriminalvårdare BB:s hantering av urinprov rutiner vad avser dennes uppmaning till AA att före urinprovstagning avlägsna ett menstruationsskydd (tampong). Anstalten saknade vid tidpunkten för händelsen skriftliga, klara och entydiga urinprovstagningsrutiner. Endast mycket knapphändiga skriftliga rutiner fanns, dessa behandlade inte den nu aktuella frågan. Urinprovstagningsrutinerna vid anstalten är sedan en tid tillbaka föremål för kvalitetssäkring, denna process förväntas resultera i ett skriftligt kvalitetsdokument avseende anstaltens urinprov rutiner under april månad 1999.

Enligt lag (1974:203) om kriminalvård i anstalt 52 d §, är en intagen skyldig, om inte annat föranleds av medicinska eller liknande skäl, att lämna urinprov för kontroll av att han inte är påverkad av beroendeframkallande medel. Urinprov omfattas

av begreppet kroppsbesiktning. Anstalten Färingsö är en anstalt för kvinnor, en stor andel av de intagna är narkotikamissbrukare. En drogfri anstalt är en grundförutsättning för att intagna skall kunna upphöra med sitt missbruk, samt för att ordningen och säkerheten i anstalten skall kunna upprätthållas. Ett viktigt hjälpmedel för att kunna nå detta är att ålägga intagna att lämna urinprov. Samtidigt som provtagningen bidrar till att spåra och motverka förekomst av narkotika är den också ett viktigt led i behandlings- och påverkansarbetet. Vid anstalter med hög andel missbrukare bör urinprov, enligt kriminalvårdens allmänna råd (ARK) 1998:3, utgöra ett regelmässigt inslag i verksamheten.

Kriminalvårdens föreskrifter KVVFS 1998:8 99 § anger att kriminalvårdsmyndigheten skall utfärda regler för urinprovshantering. Kriminalvårdens allmänna råd 1998:3, anger likaså att den lokala myndigheten skall utarbeta lokalt anpassade urinprovsstrategier. Strategin bör innefatta bl.a. urinprovsrutiner och tillämpningsanvisningar. I KVVFS 1998:3 100 §, anges att den intagne före lämnande av urinprov skall kroppsvisiteras. 94 § i dessa föreskrifter förtydligar begreppet kroppsvisitation. Kriminalvårdens allmänna råd 1998:3 föranstaltar att den som ansvarar för provtagning och övrig hantering av urinprov skall vara särskilt utsedd för uppgiften. Vidare föreskrivs i dessa råd att genomförandet av provtagning lämpligen kan åläggas vård- och tillsynspersonal. Berörd personal skall ha nödvändig kunskap för att genomföra uppgiften på ett korrekt sätt. Särskilda rutiner skall finnas och stor noggrannhet skall iakttagas vid provtagningen för att minska risken för manipulation och annat som kan minska provens tillförlitlighet. En rad detaljerade föreskrifter avseende provtagningstillfället anges vidare (s. 4) bl.a. att den intagne före provtagningen skall tvätta händerna och avlägsna samtliga kläder. ”Ovanstående rutiner är avsedda att begränsa risken för att en intagen skall kunna manipulera ett urinprov. En intagen får härvid inte utsättas för mer obehag än åtgärden kräver. Rutinen att en intagen skall avlägsna samtliga kläder kan i ett enskilt fall underlåtas, i den omfattning detta bedöms vara uppenbart obehövt med hänsyn till åtgärdens syfte.”

I prop. 1993/94:24 anges vidare att tidigare oklarheter avseende provtagningar, och hur provtagningsförfarandet skall vara utformat, varit en bidragande orsak till de förtydliganden av definitioner och avgränsningar avseende de straffprocessuella tvångsmedlen kroppsvisitation och kroppsbesiktning som varit aktuella. Avsikten var att ge uttömmande definitioner av begreppet. De respektive begreppen täcker enligt prop. ett stort antal konkreta undersökningsåtgärder. Det ansågs väsentligt att det i varje enskilt fall går att avgöra om en tänkt åtgärd är förenlig med någon av definitionerna eller inte. I prop. framhålls att provtagningar av kroppsutsöndringar och andra kroppsprodukter sakligt sett väl faller in under begreppet kroppsbesiktning. I dessa fall är det enligt prop. inte själva människokroppen som granskas och undersöks, utan innehållet i någon kroppsprodukt. För att få fram ett prov krävs endera att produkten tas från kroppen, eller att kroppen själv levererar produkten. Det ansågs väsentligt att inte knyta an endast till vissa undersökningsformer, utan alla typer av undersökningar och provtagningar i brottsutredande syfte skulle hänföras till begreppet kroppsbesiktning.

Av lagtexten framgår numera att en undersökning av kroppens produkter får göras och att provtagning då får genomföras. Avsikten var att begreppet kroppsbesiktning skall omfatta såväl själva provtagningen som undersökningen av de kroppsprodukter som åstadkoms genom eller vid provtagningen.

Med utgångspunkten att kroppsbesiktning omfattar urinprovstagning och undersökning av provet är det myndighetens uppfattning att begreppet kan anses omfatta de åtgärder i samband med provtagning som krävs för att denna skall kunna genomföras så att själva syftet med provtagningen, att få ett korrekt prov taget, uppnås. För detta föreskrivs i kriminalvårdens föreskrifter, bl.a. att den intagne bör kroppsvisiteras före provtagningen och tvätta händerna. Om ett menstruationsskydd inte avlägsnas före provtagningen eller avlägsnas under själva urinprovslämnandet, uppstår ett antal besvärliga manipulationssituationer och själva syftet med provtagningen kan helt omintetgöras. En uppmaning till intagen om att denne före urinprovslämnandet skall avlägsna ett menstruationsskydd (tampong) kan enligt myndighetens bedömning ses som en del i själva provtagningen och inte som en ytterligare undersökning i samband med denna. Detta torde inte strida mot

proportionalitetsprincipen, eller ändamåls- eller behovsprinciperna. Myndigheten lägger största vikt vid att den intagne visas all den hänsyn och respekt som situationen kräver.

En vägran att efterfölja en dylik uppmaning, om vilket det inte är fråga i detta fall, torde med myndighetens tolkning kunna ses som en vägran från den intagne att lämna urinprov på ett för provtagningen ändamålsenligt och godtagbart sätt. Inom ramen för en vägran av detta slag torde det dock inte vara möjligt för anstalten att, med hänvisning till KvaL 52 d §, föranstalta om annat än att den intagne uppmanas att lämna nytt prov. En hantering av själva frågan om avlägsnande av menstruationsskyddet på annat sätt än genom uppmaning till den intagne, torde kräva att skäl för kroppsbesiktning enligt KvaL 52 b § föreligger.

Att anstalten inte kan veta när en intagen menstruerar och således i denna fråga blir beroende av den intagnes eventuella upplysning i denna fråga visar anstaltens begränsade möjlighet att förhindra manipulation i denna typ av situation.

Anstaltspersonalens förhållningssätt och praktiska hantering av för den intagne integritetskänsliga situationer måste naturligtvis kännetecknas av empati och professionalitet. BB har ett välförtjänt rykte om sig att vara både föredömlig och konsekvent i detta och andra avseenden av kriminalvårdsarbetet. – – –

Ärendet har därefter remitterats till Kriminalvårdsstyrelsen som anmodats yttra sig över vad som framförts i AA:s anmälan till JO.

Kriminalvårdsstyrelsen, genom överdirektören EE, har i remissvaret anfört följande.

Åtgärden att kräva att den intagne skall avlägsna ett menstruationsskydd får, på samma sätt som kravet på att den intagne skall ta av sig sina kläder innan provtagningen, uppfattas som en förutsättning för ett godkänt urinprov och följaktligen som ett led i urinprovstagningen. Kriminalvårdsstyrelsen har inget att erinra mot förekomsten av en sådan ordning och delar således kriminalvårdsmyndighetens bedömning i denna del.

Enligt 52 c § lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt får kroppsbesiktning inte göras mer ingående än vad ändamålet med åtgärden kräver. All den hänsyn som omständigheterna medger skall iakttas. – Mot bakgrund av att en intagen kan uppleva effekterna av borttagande av ett menstruationsskydd i samband med urinprovstagning som besvärande bör detta ske under sådana förhållanden att det inte leder till onödigt obehag för den intagne. I det aktuella fallet borde avlägsnandet ha kunnat ske på sådant sätt att blod inte hamnade på golvet.

I Kriminalvårdsstyrelsens allmänna råd om kontroll av förekomsten av narkotika eller dopingmedel i urin och blod (ARK 1998:3) berörs inte den fråga som är aktuell i ärendet. Vid nästa tillfälle då de allmänna råden revideras kommer styrelsen att överväga att i dessa närmare redogöra för hur urinprovstagning på kvinnliga intagna bör ske.

AA har beretts tillfälle att yttra sig över remissvaren men har inte hörts av.

Bedömning

Jag delar den bedömning som Kriminalvårdsstyrelsen framfört i sitt remissvar. Jag har dock inte funnit tillräcklig anledning att kritisera kriminalvårdsmyndigheten för det sätt på vilket menstruationsskyddet avlägsnades. Hur det skall gå till är en fråga som får lösas av myndigheten från fall till fall. Målsättningen skall dock vara att det skall ske under sådana former att det inte leder till onödigt obehag för den intagna.

Det är bra att Kriminalvårdsstyrelsen överväger att i dess allmänna råd närmare redogöra för hur urinprovstagning på kvinnliga intagna bör ske, då sådana regler nu saknas.